

ЕВРИСТИЧНЕ НАВЧАННЯ ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ УЧНІВ

У статті розкрито провідні чинники евристичного навчання, які забезпечують успішне формування цієї значимої для освіти особистісної якості.

Ключові слова: евристичне навчання, самостійна робота, пізнавальна самостійність, навчальна технологія.

В статье раскрыты ведущие факторы эвристического обучения, которые обеспечивают успешное формирование этого значимого для образования личностного свойства.

Ключевые слова: эвристическое обучение, самостоятельная работа, познавательная самостоятельность, технология обучения.

The basic factors of heuristic education which provide a successful forming of its valuable for education personal ability are described in the article.

Key words: heuristic education, independent work, cognitive independence, education technology.

Постановка проблеми. Національна доктрина розвитку освіти XXI століття провідною метою української освітньої системи проголосила розвиток особистості та забезпечення соціально-педагогічних умов для творчої самореалізації особистості й виховання покоління, здатного ефективно працювати і навчатися протягом усього життя. Тому й виникла суттєва необхідність спрямування педагогічних зусиль на творчу самореалізацію сутнісних сил учнів – їх мотивів, здібностей, практичних умінь, життєвих цінностей, здатності постійно створювати особистісно й соціально значимі освітні продукти. Проблема в тому, що зазвичай самостійна робота на уроках організовується традиційними способами, без ініціації активності школярів, у чітких межах наданих ззовні завдань, з контролем з боку педагога. Розроблені в педагогічній науці концепції і технології інноваційної освіти, зокрема евристичного навчання, певною мірою вирішують цю проблему, але ще не стали вагомим здобутком педагогічної теорії та освітньої практики.

Аналіз актуальних досліджень. Цю проблему вивчали як дослідники традиційних способів організації самостійної роботи учнів (Б. Єсіпов, П. Підкасистий, В. Онищук), так і представники інно-

ваційної педагогіки, в надрах якої виникла та успішно функціонує й розвивається евристична наукова школа (В. Андреев, Б. Коротяев, А. Король, М. Лазарев, А. Хуторської). У працях зазначених авторів пріоритетними є самостійні роботи учнів порівняно з іншими видами пізнавальної діяльності, розкриваються нові ознаки і характеристики самостійної праці, які відповідають сучасним вимогам до компетентності випускників середньої школи. Однак залишаються не повністю з'ясованими підходи до організації та використання навчальних і діагностичних методів.

Мета статті – зосередити увагу на дидактичних основах застосування механізмів творчої діяльності на всіх етапах самостійної евристичної роботи старшокласників – мотиваційному, процесуальному й діагностичному – для неперервного формування пізнавальної самостійності учнів.

Виклад основного матеріалу. Педагогічний процес у середній школі, згідно з гуманістично-евристичною парадигмою освіти, має цілеспрямовано посилювати розвиток пізнавальної самостійності, надаючи досвіду самостійної діяльності учня системного рівня. Реалізація цієї функції навчального процесу вимагає посилення розвивальної функції навчання, залучення учня до навчально-пізнавального процесу, зближення пізнавальної, навчально-дослідної і предметно-практичної діяльності. Необхідно перевести учня із пасивного споживача знань в активного їх творця. Такі проблеми починає вирішувати інноваційна технологія евристичного навчання, яке ставить основною метою не оволодіння певними знаннями, вміннями, навичками, а створення власного особистісно значимого освітнього продукту за допомогою тих же засвоєних знань та умінь [2]. Евристичне навчання сприяє вирішенню суперечності між необхідністю навчальних дій учителя і достатньо широким діапазоном самостійної діяльності учнів. Такий підхід до мети навчання позитивно змінює мотивацію та якісний перебіг учіння школяра, перед яким відкривається можливість власного вибору теми, мети, способів і засобів її реалізації.

Згідно з науково-педагогічними концепціями евристичного навчання суб'єкт освіти спроможний самостійно сформулювати проблему, спрогнозувати шляхи її вирішення, отримати оптимальний результат і довести його правильність. Все це змінює звичний статус основних форм навчання: лекційних, семінарських, лабораторних тощо. Вони мають бути проблемно-евристичними і постійно стимулювати пізнавально-творчу самостійність учнів.

Що ж являє собою самостійна пізнавально-творча діяльність учнів у процесі оволодіння знаннями з гуманітарних дисциплін з огляду на ідеї і технології евристичного навчання? Які основні критерії (вимірювальні індикатори) можна застосувати до самостійних творчих робіт, щоб виміряти їх основну характеристику – пізнавальну самостійність?

Перш ніж відповісти на поставлені запитання, зазначимо, що евристична діяльність як новий потужний феномен креативної освіти вносить значні корективи щодо формування пізнавальної самостійності учнів у навчальному процесі. Пізнавальна самостійність як якість особистості не може бути повноцінною, вагомою, ефективною, якщо в її сутнісних ознаках відсутня творчість суб'єкта навчання. На відміну від традиційних поглядів на пізнавальну самостійність основними показниками цієї категорії в евристичному навчанні є суб'єктивно-індивідуальна творчість учня, яка має бути ґрунтовно мотивованою і спрямованою на створення особистісно значимого освітнього продукту, який в остаточному вигляді відрізняється від попередньої проектувальної характеристики, тому що проходить через складний комплекс формувально-перетворюючих операцій.

Визначальним для розкриття сучасного трактування сутності самостійної праці є те, що учні свідомо й самостійно ставлять перед собою навчально-пізнавальні цілі, завдання, знаходять і застосовують відповідні способи й засоби самостійної роботи, здійснюють діагностику її результатів. Роль учителя в евристичній технології зводиться до консультанта, порадника, фасилітатора, що в результаті не спрощує, а ускладнює його педагогічні функції і вимагає високої професійної майстерності.

Пізнавальна самостійність учня містить мотиви й уміння щодо самостійного вибору мети й завдань пізнавальної роботи, розвинуті способи діяльності, спрямованої на створення власного значимого для школяра освітнього продукту, уміння поточної корекції необхідних формувальних операцій, діагностичні уміння для вимірювання й оцінки якісних характеристик здобутого результату, для прогнозування подальших дій. Саме в такому тлумаченні пізнавальна самостійність учня є провідною якістю всієї пізнавальної сфери підростаючої особистості, її навчальної діяльності. З огляду на ці положення можна дійти висновку про те, що пізнавальна самостійність найефективніше формуватиметься в межах евристичного навчання, одночасно будучи його умовою, способом діяльності та результатом. Отже, пізнавальна самостійність учня стає однією з провідних ха-

рактистик евристичної освітньої технології, а остання, у свою чергу, – потужним джерелом становлення означеної якості учня – його самостійності в пізнавальній сфері.

Зважаючи на різні рівні сформованості пізнавальної самостійності у старшокласників, ми з'ясували початковий рівень сформованості основних характеристик означеної якості, а також розробили для навчальної роботи цілісний комплекс способів поетапного формування пізнавальної самостійності на уроках гуманітарного циклу.

На мотиваційно-цільовому етапі учні відповідно до вимог, принципів евристичного навчання не лише одержували завдання для самостійної роботи, але й повинні були переосмислити ці завдання, трансформувати їх у власний варіант навчальної мети і завдань. Учитель перевіряв, наскільки учні готові до виконання роботи на мотиваційному етапі, готуючись до основної мобілізації власних зусиль для створення свого освітнього продукту.

Але таке просування на якісно новий рівень навчання, як доводить наш експеримент, не є простим, автоматичним. Воно можливе лише за дотримання парадигми евристичного навчання та його алгоритмів. Педагог має так організувати свою роботу з учнями, щоб вони уявляли і прогнозували свій власний продукт пізнавально-творчої діяльності у зовнішньому і внутрішньому виглядах.

Грунтуючись на працях таких психологів і дидактів, як А. Брушлинський, А. Лук, Я. Пономарьов, А. Хуторської, ми розрізняємо зовнішній і внутрішній продукт творчої самостійної праці. Матеріалізоване досягнення суб'єктів навчальної евристичної діяльності (і педагога, і учня) в процесі прийняття, осмислення, власного перетворення і виконання самостійного завдання і є зовнішнім продуктом. Такими стали на уроках з гуманітарних дисциплін письмовий міні-твір, твір-роздум, творчий переказ, оповідання, науковий реферат, проект тощо. Під час створення за власним сценарієм зовнішнього продукту учень формує і внутрішній продукт своєї освітньої діяльності – переосмислені і змінені знання, мотиви, уміння, способи діяльності, тобто внутрішні новоутворення учня, якісно нові результати пізнавально-перетворювальної самостійної роботи. Важливо, що вже на мотиваційному етапі евристичної технології перед вивченням теми учитель й учні планували рівні та якісні показники і критерії запрогнозованих результатів – доповідей, творів, рецензій тощо. Мотивація в евристичній технології навчання потребує більше часу на відміну від традиційного навчання, але вона суттєво підвищує рівень психологічної і навчальної готовності учнів до виконання

складного самостійного завдання. Така мотиваційна мобілізованість формується не тільки засобами мотиваційного монологу вчителя, але й у самостійних діях самих учнів, які після з'ясування педагогом значення, мети майбутньої теми тепер уже самостійно мають сформулювати мету і завдання індивідуальної творчої самостійної роботи: підготовка доповіді, усного виступу, складання таблиць, схем тощо. Результатом таких кроків мотивації, на відміну від традиційної парадигми навчання, є підвищення зацікавленості в успішності самостійної праці, яка починається не з планування певних дій, а із самостійних мотивацій, цілепокладання, прогнозування конкретних освітніх продуктів і способів їх створення.

Отже, виділені особливості мотиваційно-цільового етапу були експериментально перевірені під час виконання самостійної роботи з окремих тем іноземної і рідної мови у старших класах. У контрольних класах, де об'єктивно не вистачало часу на ґрунтовне мотивування і цілепокладання майбутньої самостійної діяльності, мотивація концентрувалася на важливості наступної теми, навчальній меті: які саме теоретичні знання мають бути засвоєні та які практичні вміння здобути. В експериментальних класах мотивація зосереджувалася не тільки навколо обраної теми, але й на видах і способах творчої діяльності, переважно самостійної. Вона формувалася так, щоб учні зуміли засвоїти теоретичні знання не просто задля власного освітнього продукту, а й для практичного їх використання у творчій самостійній роботі, яка й стала їхнім сходженням на вищий рівень освіченості й мислення. Мета самостійної роботи старшокласників при цьому поєднувала дві складові: пізнавальну і творчу. Пізнавальна (когнітивна) мета передбачала оволодіння теоретичними основами та практичними уміннями, як і в контрольних класах. Творчу (креативну) мету було спрямовано на створення нового для кожного учня конкретного освітнього продукту, якість якого визначалася за відомими йому критеріями, якими він і користувався під час створення цього продукту. Отже, учню з самого початку надавалася можливість прогнозування своєї роботи, обрання варіанту навчального досягнення, коли він міг вільно орієнтуватися за допомогою критеріїв на певний рівень досягнень – високий, достатній, середній, початковий.

Так, вже на мотиваційно-цільовому етапі самостійного засвоєння матеріалу здійснювалася евристична робота школярів, спрямована на пошук і уточнення мети власної самостійної діяльності. Самостійна робота мала всі ознаки евристичної технології навчання: спроможність і реалізація самостійного формулювання мети обра-

ного виду роботи, можливість вибору рівня складності визначеного учнем самостійного завдання; використання діагностичного інструментарію для прогнозування й адекватного обрання за допомогою критеріїв певного рівня пізнавально-творчої роботи.

Наступний етап за мотиваційно-цільовим компонентом організації евристичного учіння – перехід до процесуального етапу. Його перша ланка – самостійна робота із засвоєння теоретичного матеріалу під час безпосереднього надання його учителем. На цьому етапі навчальної діяльності вчитель забезпечує уважне й систематичне сприймання нового матеріалу, представленого усно, а також за допомогою різних засобів наочності (образної і схематичної), запису учнями основних визначень і положень з використанням різних варіантів дефініцій, оцінок, тлумачень. Потім учням надається можливість за допомогою серії поставлених запитань, застосування різних механізмів творчої діяльності (аналіз через синтез, алгоритм вирішення складної проблеми, аналогії, інверсії тощо) переосмислити, трансформувати провідні знання відповідно до власних розумінь і ступеня готовності засвоїти основні поняття, факти, закономірності, узагальнення, оцінки.

На цьому етапі завдяки вищезазначеним чинникам зміцнюється позитивна навчальна мотивація і переконання учнів у тому, що лише за таких умов праці можна досягти вагомих продуктивних успіхів в особистісно значимій діяльності й отримати задоволення від процесу та результатів власної роботи.

Евристичне навчання підтверджує свою інноваційність і наголює на розширенні сфери творчої діяльності, вводить самостійну роботу як обов'язковий норматив під час засвоєння навчального матеріалу. При цьому різні види самостійної роботи мають обов'язково відповідати параметрам сучасної евристичної технології: бути особистісно зорієнтованими, евристичними за змістом і результатами діяльності, завершеними на рефлексивному й оціночному рівнях. За таких умов кожний учень спроможний створити свій власний, значимий для нього освітній продукт – основний результат сучасного навчання (В. Андреев, В. Лозова, П. Підкасистий, А. Хуторської).

Основна функція самостійної праці учнів в евристичному навчанні – створення своїх творчих продуктів освіти. Евристична технологія досить однозначно висуває вимогу: створений учнем цей освітній феномен не буде повноцінним, особистісно значимим, якісним, якщо втратити хоча б один етап у поступовому самостійному його конструюванні.

Забезпечення найголовнішого етапу самостійної роботи – створення власного евристичного освітнього продукту – передбачало послідовне виконання технологічної специфіки творчої діяльності учнів: вільний вибір теми роботи, визначення і формулювання пізнавально-творчої проблеми, виявлення суттєвих її суперечностей, визначення завдань, їх поступове виконання, порівняння свого вирішення з іншими версіями, отримання за необхідністю консультації вчителя; застосування у творчому пошуку механізмів творчої пізнавальної діяльності, наприклад, пошук невідомого за допомогою механізму «аналіз через синтез»; повноцінне використання учнем засобів і методів самоконтролю, поточної корекції створеного продукту. Щоб здійснити означені етапи, учень має одержати всі необхідні засоби педагогічної підтримки. Якщо вони відсутні, дуже просто скомпрометувати і задум, і технологію евристичного навчання. Тому, особливо на вирішальному етапі цілісного циклу евристичних операцій, учню потрібно надати і достатньо часу, і умови для повного відключення від зайвих факторів, і коректну консультацію, і можливість достеменно продіагностувати створений продукт та публічно представити й захистити його.

Тільки за таких умов можна було забезпечити реальний продуктивний результат – якісний творчий продукт як зовнішній показник творчої самореалізації. При цьому об'єктивно відбуваються позитивні зрушення внутрішніх якостей автора пізнавально-творчої праці – зміцнення його мотиваційного потенціалу, становлення операційних і рефлексивних здібностей та умінь, досягнення нової якості творчої потужності особистості за допомогою оптимального використання мотивів, механізмів і методів самостійної пізнавально-творчої діяльності.

Завдяки захисту більш якісних, ніж раніше досягнень, відбуваються позитивні зміни й у комунікативному полі особистості, тобто позитивні зміни у ставленні до нього вчителя, товаришів, його ставлення до оточуючих, світу.

Наведемо приклад застосування інноваційних можливостей евристичного навчання для організації самостійних робіт старшокласників.

Традиційно урок з набуття нових знань – інформативний і проводиться у формі лекції. Такі уроки обмежують розвиток пізнавальної самостійності старшокласників, не дають їм змоги активно самореалізовуватися та висловлювати свої думки. Якщо ж у структуру цих уроків унести елементи евристичного пошуку відповідей на знайдену

кожним учнем проблему, то ступінь пізнавальної самостійності на таких уроках значно зростає. Розвиток пізнавальної самостійності на уроках-практикумах із закріплення вивченого матеріалу реалізовувалися у формі дискусій, ситуації пізнавальної суперечки, а також активно застосовувалися інтерактивні методи навчання (дидактичні ігри, вікторини, конференції тощо). Специфіка гуманітарних предметів дає великі можливості для реалізації евристичної технології навчання. Уроки-практикуми проводилися у формі бесіди, семінару, конференції і мали евристичний, характер, оскільки важливо було утримати діалог на рівні індивідуального сприйняття й аналізу різних літературних, мовних, історичних джерел. Учням пропонувалися питання і ситуації проблемного, евристичного характеру, які вимагали знання тексту, спонукали старшокласників обстоювати, підтверджувати й аргументувати свою думку.

Застосування таких форм уроку, як семінар, конференція, захист проєктів тощо передбачає активну пізнавальну самостійну діяльність старшокласників. Проведення практичних занять потребує ретельної підготовки як учителя, так і учнів, оскільки такі уроки передбачають обов'язкову попередню підготовку учнів до уроків, їх самостійну роботу (доповіді, повідомлення, реферати). Завдання ж учителя полягає в допомозі, регулюванні дій учнів, проведенні консультацій, якщо виникає складність під час вирішення будь-якого питання у процесі виконання самостійної роботи.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, формування пізнавальної самостійності на уроках з гуманітарних дисциплін (англійської і рідної мови, літератури, історії) в евристичному навчанні, як свідчить проведене педагогічне дослідження, відбувається завдяки:

– формуванню позитивної мотивації до евристичного освоєння знань, свідомого самостійного цілепокладання – вибору особистісно значимого освітнього продукту і прогнозування його кінцевих змісту і форми на певному рівні навчальних досягнень – високому, достатньому, середньому, початковому;

– поступовому успішному оволодінню евристичними вміннями: організаційно-діяльнісними (знаходження проблем, їх суперечностей, вміння їх вирішувати); когнітивними (аналіз, синтез, узагальнення); креативними (прогнозування, пояснення, конструювання); діагностичними (вміння на основі діагностично-критеріального підходу вимірювати якість створених продуктів, оцінювати їх, виправляти, вдосконалювати);

– освоєнню й оволодінню в різних ситуаціях механізмами евристичної діяльності (аналіз через синтез, асоціації, застосування евристичних запитань, відкриті евристичні завдання тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Есинов Б.П.* Самостоятельная работа учащихся на уроках. – М.: Просвещение, 1961. – С. 15 – 16.
2. *Лазарєв М.О.* Творча самореалізація майбутнього вчителя в евристично-модульному навчанні // Педагогічна творчість: методологія, теорія, технології: Монографія. – Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – С. 117 – 151.
3. *Петров В., Шуляк Л., Петрова О.* Самостоятельная познавательная деятельность в системе развивающего обучения // Вестник ЧГПУ. – 2000. – №4 (электронный вариант).
4. *Пидкасистый П.И.* Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении: Теоретико-экспериментальное исследование. – М.: Педагогика, 1980. – 240 с.
5. *Хуторской А.В.* Дидактическая эвристика. – Теория и технология креативного обучения. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.